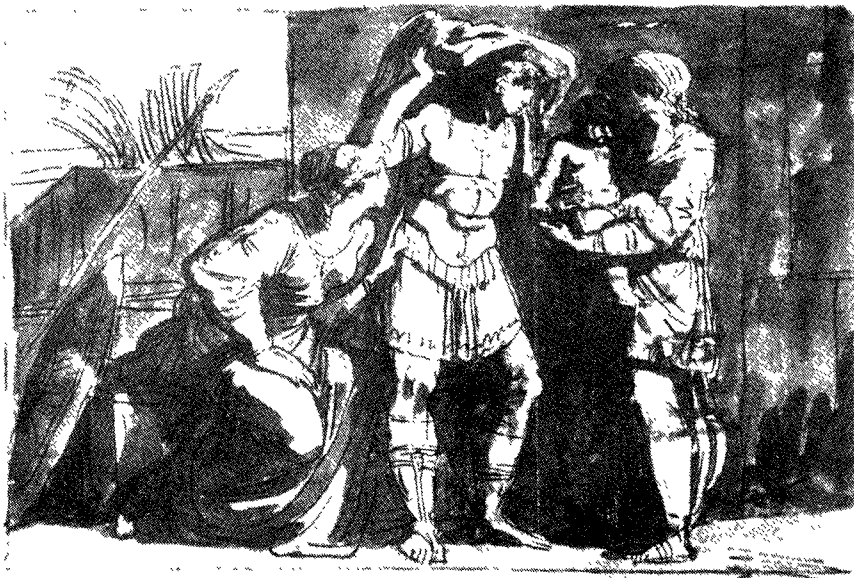

Het stempel van ouders op de gehechtheid van het kind

Rede uitgesproken in de Pieterskerk
ter gelegenheid van de Dies Natalis
van de Rijksuniversiteit Leiden
op 7 februari 1992

HECTOR'S FAREWELL TO ANDROMACHE BEFORE HIS BATTLE WITH AJAX
Drawing, about 1815, by Felice Giani (Italian), illustrating the *Iliad*.
New York, Cooper Union Museum for the Arts of Decoration.

*Mijnheer de Rector Magnificus,
zeer geachte toehoorders,*

Het is bijna 3000 jaar geleden. Om Troje woedt een hevige veldslag. Hektor, de aanvoerder van de Trojanen, keert bebloed terug van het strijdgewoel om zijn weinig vechtlustige broer Paris te halen. Alvorens zich weer bij zijn manschappen te voegen neemt Hektor eerst nog afscheid van zijn vrouw en kind. Hektor en Andromache beseffen dat dit afscheid voorgoed kan zijn. Andromache probeert haar geliefde echtgenoot ervan te weerhouden zich opnieuw aan de gevaren van de strijd bloot te stellen. Maar Hektor sterft liever in het harnas dan aan te zien dat zijn vrouw in slavernij wordt weggevoerd. Hij roept dan ook uit:

“”Moge mij, eerder gestorven, de aarde als grafheuvel dekken/Voor ik uw jammeren hoor en u wegsleuren zie voor mijn ogen!””/ Zo sprak de stralende Hektor en strekte zich uit naar zijn zoontje,/ Ach maar het kindje boog schreiend terug naar de borst van zijn voedster/ Hooggegend; verschrikt door het zien van zijn vriendelijke vader,/ bang voor het koper en ook voor de wuivende paardestaart, die het/ Bovenaf van de top van de helm zo angstig zag knikken.../ Hartelijk lachten zijn vriendelijke vader en edele moeder/Dadelijk nam de stralende Hektor de helm van zijn hoofd af,/ zette hem, alom het licht weerspiegelend, neer op de grond en/ Kuste zijn dierbare kindje; in zijn handen liet hij het dansen....!””.

(Homerus, Ilias, Boek VI, vers 464-474; vert. van A.W. Timmerman)

Dan spreekt Hektor de wens uit dat Skamandertje, zoals hij het kind liefkozend pleegt te noemen, ondanks het lot van zijn ouders later roem zal weten te vergaren. Hij geeft het kind over aan zijn vrouw. En Homerus beschrijft haar reactie met de woorden: “Zij nam het op aan haar geurende boezem en lacht’ in haar tranen”.

In Homerus’ Ilias spelen kleine kinderen een heel bescheiden rol. De bloedige strijd tussen de Griekse en Trojaanse helden laat weinig ruimte voor een beschrijving van het huiselijk leven of de kinderjaren van deze vechtersbazen. De ontroerende afscheidsscène van Hektor en Andromache is één van de weinige uitzonderingen. Hierin worden Hektor en Andromache niet alleen als liefhebbende echtgenoten geschetst, maar ook als liefdevolle ouders die ondanks de verschrikkingen van de oorlog intens kunnen genieten van de omgang met hun kind. Homerus laat hiermee zien dat de liefdevolle

band tussen ouders en jonge kinderen geen uitvinding is van de moderne tijd (Ariès, 1962; Shorter, 1975) maar bijna drie millennia geleden althans tot de mogelijkheden van de menselijke soort behoorde.

Maar er is meer. Homerus geeft ook aan dat de kleine Astyanax bang is voor Hektors glanzende helm met de witte paardestaart, en zich dichter tegen zijn voedster aanklemt. Een mooi voorbeeld van gehechtheid tussen kind en beroepsopvoeder. Ook komt de sensitiviteit van Hektor voor de oorzaak van de angst tot uitdrukking. De gevierde oorlogsheld neemt onmiddellijk zijn helm af, en begint met zijn zoon te spelen. Het kind komt snel weer tot rust, en kan door zijn vader aan Andromache worden gegeven. Zij omhelst het liefdevol en haar vreugde over de aanwezigheid van Astyanax wint het van haar wanhopige verdriet over het aanstaande vertrek van Hektor. De ouders geven zo blijk van hun gehechtheidsrelatie met het kind. Het kind voelt zich ondanks het afschrikwekkend uiterlijk van zijn vader en de tranen van zijn moeder weldra weer veilig en bereid tot spel: het danst op de arm van zijn vader¹⁾.

Mijn bijdrage aan deze diesviering gaat over de gehechtheid tussen jonge kinderen en hun ouders. Een kind is gehecht als het bijvoorbeeld sterk geneigd is in angstige situaties en bij vermoeidheid of ziekte de nabijheid van en het contact met een specifieke opvoeder te zoeken (Bowlby, 1969). Ik wil u eerst een kort overzicht geven van de recente geschiedenis en inhoud van de gehechtheidstheorie. Het accent zal daarbij noodgedwongen op de theoretische aspecten liggen en niet zozeer op de talloze interessante gegevens die vanuit deze theorie zijn verzameld. 'Door weten tot meten' luidde immers het motto van de bekende natuurkundige H.B.G. Casimir (Beenakker, 1988), zoon van R. Casimir, die in 1918 als eerste Nederlandse hoogleraar pedagogiek aan onze universiteit werd benoemd. Na de historisch getinte introductie in de gehechtheidstheorie zal ik vervolgens laten zien hoe we individuele verschillen in kwaliteit van de gehechtheidsrelatie kunnen meten. Tenslotte bespreek ik aan de hand van gegevens die met dit meetinstrument zijn verzameld de vraag wie van beide partners in een gehechtheidsrelatie - ouder of kind - het zwaarste stempel drukt op de kwaliteit van de relatie tussen ouder en kind. Deze vraag is afgeleid van een centrale stelling uit de gehechtheidstheorie, en ik wil laten zien dat een voorlopig antwoord kan worden gevonden in studies naar gezinnen met problemen.

Historische achtergronden van de gehechtheidstheorie

Er was een veel gruwelijker oorlog dan de Trojaanse voor nodig om gehechtheid tussen jonge kinderen en ouders tot onderwerp van intensieve wetenschappelijke studie te maken. Tijdens de Tweede Wereldoorlog werden talloze kinderen tijdelijk of permanent van hun ouders gescheiden. Gezinnen werden uiteengerukt door de aanhoudende bombardementen op burgerdoelen, door de bodemloze behoefte van de oorlogsmachinerie aan nieuwe mankracht, en door de Duitse terreur²⁾. In Londen hadden de kinderpsychiaters Dorothy Burlingham en Anna Freud - de dochter van de befaamde Weense psychiater Sigmund Freud - de zgn. Hampstead Nurseries opgericht: enkele opvangcentra voor kinderen van 0 tot 10 jaar die hun ouders tijdelijk of voorgoed hadden verloren. Burlingham en Freud beschrijven op aangrijpende wijze het leed van deze jonge kinderen die ondanks een goede lichamelijke verzorging vaak wegwijnden vanwege het wegvallen van de gehechtheidsrelatie met hun ouders. In april 1941 werd bijvoorbeeld Dell, een klein actief meisje van 2 jaar in het internaat opgenomen. Toen ze door haar moeder werd gebracht, was ze al snel aan het spelen en ze zag haar eigenlijk nauwelijks weggaan. Maar na een half uur beseft Dell plotseling wat er gebeurd was en liep radeloos door het huis op zoek naar haar moeder. Na verloop van tijd verdween haar opgewektheid en activiteit, ze werd een ander kind. Ze slaagde er niet in een nieuwe band aan te knopen met één van de beroepsopvoeders, en behandelde haar ouders na enkele weken als willekeurige bezoekers (Freud & Burlingham, 1974, p. 36ff.).

Door systematische analyse van deze en soortgelijke observaties ontdekte John Bowlby, de Britse kinderpsychiater en grondlegger van de gehechtheidstheorie, een drietal fasen in de reactie van jonge kinderen op verbreking van de band met de ouders. In de beginfase, die van het *protest*, is het kind in paniek en probeert het de scheiding ongedaan te maken met alle middelen die ter beschikking staan: huilen is daarbij het belangrijkste strategische wapen. Andere verzorgers dan de eigen ouders worden afgewezen. Na enkele dagen volgt dan de fase van de *wanhoop* waarin het kind nog steeds op de verdwenen ouder is gefixeerd maar tot passiviteit vervalt. Na enkele weken of maanden volgt tenslotte de fase van de *onthechting*: het kind krijgt weer wat meer aandacht voor zijn omgeving, en is bereid tot interactie met andere opvoeders.

Keren de ouders terug, dan blijkt echter de gehechtheidsrelatie in het ongerede te zijn geraakt. De ouders worden niet of nauwelijks begroet, en soms zelfs actief afgewezen, het kind is afwezig en apathisch, vaak tot wanhoop van de ouders.

Er zijn goede redenen om aan te nemen dat met name het verbreken van de band met de ouders - en bijvoorbeeld niet het verblijf in een vreemde omgeving - de oorzaak van de angst en het verdriet bij het kind is. Zo vergeleek Fagin (1966) een groep kinderen die vergezeld van hun moeder in het ziekenhuis werd opgenomen met een vergelijkbare groep kinderen die slechts eenmaal per dag bezoek van hun ouders kreeg. Zelfs wanneer de ziekenhuisopname niet meer dan enkele dagen duurde, vertoonden de kinderen die zonder hun ouders in het ziekenhuis waren opgenomen, naderhand allerlei symptomen van verhoogde angst en onzekerheid: ze klampten zich vaker aan hun ouders vast, waren meer overstuurd bij heel korte afwezigheid van de ouders, en vervielen soms weer tot bedplassen. Dergelijke problemen traden niet op in de andere groep. Niet de opname zelf maar de verbreking van de band met de ouders, juist in de beangstigende omgeving van het ziekenhuis, leidde tot de hevige reacties.

Hoewel in het begin van de jaren vijftig nog onvoldoende empirische gegevens voorhanden waren, concludeerde Bowlby al snel dat gehechtheid een sleutelrol vervult in de opvoeding en ontwikkeling van jonge kinderen. Hij constateerde op grond van klinische gevalsbeschrijvingen dat jongeren en volwassenen die in hun vroege kinderjaren van hun ouders waren gescheiden, meer kans hadden op een gestoorde ontwikkeling en minder kans op een gelukkig bestaan. Niet zonder gevoel voor retoriek vergeleek hij dan ook in zijn beroemde rapport voor de World Health Organization uit 1951 het belang van gehechtheid voor de psychische ontwikkeling met het belang van eiwitten en vitaminen voor de fysieke gezondheid. Met deze metafoor gaf Bowlby aan dat hij de 'behoefte' van kinderen om gehecht te raken een vooraanstaande plaats toedacht, gelijkwaardig aan de primaire behoefte aan voeding. Hiermee distantieerde hij zich van de vigerende psychoanalytische en leertheoretische ideeën, die de band tussen kind en ouder simpelweg verklaarden uit het feit dat de ouder het kind voedt en verzorgt en daarmee zijn hart verovert: volgens de traditionele opvatting zou juist bij jonge kinderen de liefde door de maag gaan³⁾.

Tegen het einde van de jaren vijftig kwamen gegevens uit ethologisch onderzoek beschikbaar die de traditionele opvatting leken te weerleggen. Harlow (1958) voerde enkele historisch belangrijke experimenten uit met jonge rhesusaapjes die vanaf de geboorte van hun biologische ouders werden gescheiden. In plaats van hun echte ouders werden de aapjes voorzien van kunstmoeders opgetrokken uit ijzerdraad. Sommige kunstmoeders werden bekleed met een zacht, bontachtig vel, andere bleven een wat macaber ogend geraamte. De jonge aapjes konden door beide soorten moeders gevoed worden via een fles die op het geraamte was gemonteerd. In één van de experimenten groeiden acht aapjes op met beide typen kunstmoeders. Vier van de acht aapjes werden gevoed door de naakte kunstmoeder, en vier door het bedekte exemplaar, en de tijd werd gemeten die de aapjes bij ieder van de kunstmoeders doorbrachten. De resultaten waren opzienbarend. In beide groepen brachten de aapjes ongeveer 15 uur per dag bij de beklede moeders door, en niet meer dan 2 uur bij de onbekte kunstmoeder, ook al gaf deze de melk. In een ander experiment werden aapjes die waren grootgebracht bij een niet-voedende maar beklede kunstmoeder in een angstaanjagende situatie gebracht, en hun gedrag werd vergeleken met soortgenoten die waren opgegroeid bij een voedende maar onbekte kunstmoeder. Alleen de groep die met een beklede moeder was grootgebracht zocht en vond steun bij de kunstmoeder. De groep met de voedende maar onbekte moeder bleef angstig⁴⁾.

Deze experimenten laten onder gecontroleerde omstandigheden zien dat voeding bij rhesusaapjes geen doorslaggevende rol speelt in de totstandkoming van een gehechtheidsrelatie. Bij jonge rhesusaapjes gaat de liefde niet door de maag, maar is de aaibaarheidsfactor, zoals Kousbroek dat noemde, van beslissend belang. Of zoals Harlow met veel alliteratie stelde: “..there is more to mother love than mere milk”. Bowlby (1969; 1973; 1975) heeft deze gegevens, en tal van andere ethologische onderzoeksresultaten, als illustratie gebruikt voor de hypothese dat ook bij mensen kinderen de behoefte gehecht te raken aan een beschermende soortgenoot tot de primaire behoeften van de soort behoort. De gehechtheidstheorie is gebouwd op de veronderstelling dat jonge kinderen ter wereld komen met een aangeboren neiging om gehecht te raken - en deze neiging zou overlevingswaarde hebben gehad in de oorspronkelijke omgeving van evolutionaire aanpassing. Ik zal hier niet dieper

ingaan op de ethologisch-evolutionaire grondslag van de gehechtheids-theorie⁵). Wel wil ik op de heuristische waarde van deze theorie wijzen.

Het nieuwe perspectief van de gehechtheidstheorie op ontstaan en functie van gehechtheid bij jonge kinderen heeft geleid tot interessante onderzoeksvragen en ontdekkingen. Zo kan gehechtheid niet meer worden opgevat als een vorm van afhankelijkheid waarvan het kind zo snel mogelijk moet worden genezen, daarin gesteund door zijn opvoeders. Integendeel, gehechtheid wordt beschouwd als een noodzakelijke behoefte in elke levensfase. Overhaaste zelfstandigheidstraining van jonge kinderen is gebleken schadelijk te zijn voor hun verdere ontwikkeling (Sroufe, Fox & Pancake, 1983). Ook kan de gehechtheidstheorie een verklaring bieden voor het eigenaardige verschijnsel dat kinderen zich zelfs aan volwassenen hechten die hen mishandelen - een verschijnsel dat ook al bij verschillende diersoorten in ethologisch onderzoek was aangetoond (Cairns, 1966). Omdat gehechtheid een aangeboren behoefte is, en mishandeling angst aanjaagt en dus de neiging tot gehechtheid intensiveert, klampt het hulpeloze kind zich aan zijn mishandelende ouder vast. Tenslotte maakt de theorie begrijpelijk dat baby's al enkele weken na hun geboorte - en misschien zelfs eerder - op de ouders gericht zijn, en hen qua geur maar ook visueel en auditief van vreemden kunnen onderscheiden (Carpenter, 1975).

Het meten van individuele verschillen

Een aangeboren predispositie betekent natuurlijk niet dat er geen verschillen zijn in de aard of kwaliteit van gehechtheid. We weten allemaal dat sommige kinderen zich sneller vastklampen aan hun ouders dan andere, en meer moeite hebben met hun afwezigheid. De vraag is echter hoe deze individuele verschillen gemeten kunnen worden. Tegen het einde van de jaren zestig was op dit punt sprake van een beslissende doorbraak. Mary Ainsworth, een Amerikaanse ontwikkelingspsychologe, construeerde in die periode een even simpele als elegante meetprocedure voor individuele verschillen in gehechtheid. Deze test, die de 'Strange Situation' werd gedoopt, stelde onderzoekers over de gehele wereld in staat onderzoek te doen naar determinanten en effecten van verschillen in gehechtheid. Uitgangspunt van de Strange Situation test is de gedachte dat een kind in een angstige situatie intensiever gehechtheidsgedrag laat zien, evenals Astyanax

beangstigd door de witte paardestaart en de blinkende helm van Hektor steun zocht bij de voedster. In de Strange Situation worden de kinderen op een *gestandaardiseerde* wijze aan soortgelijke bronnen van angst blootgesteld. Opvoeder en kind bevinden zich in een spelkamer en hun gedragingen worden via een spiegelruit en camera's voortdurend geobserveerd. Eerst komt een onbekende persoon binnen, en even later verlaat de opvoeder de spelkamer om na ongeveer drie minuten weer terug te keren. Dit gebeurt tweemaal. Zoals psychofysiologisch onderzoek heeft aangetoond zijn kinderen van 1 à 2 jaar danig onder de indruk van de vreemde omgeving, de onbekende persoon die met ze wil spelen, en het verdwijnen van de opvoeder. De terugkeer van de opvoeder laat echter geheel verschillende reacties zien. Sommige kinderen stormen boos huilend op de opvoeder af, willen opgepakt worden - maar als dat is gebeurd verzetten ze zich tegen het lichamelijk contact: deze categorie kinderen wordt *angstig-ambivalent* gehecht genoemd. Andere kinderen lijken nauwelijks te reageren op de terugkerende ouder, ze blijven op het speelgoed gericht, of kruipen zelfs van de ouder weg alsof ze bang zijn voor een al te grote nabijheid. Deze kinderen zijn *angstig-vermijdend* gehecht. Een laatste categorie - die doorgaans ongeveer tweederde van de kinderen omvat - zoekt de nabijheid tot de opvoeder, wil getroost worden, maar is binnen een paar minuten zodanig gerustgesteld dat er weer gespeeld kan worden. Dit zijn de veilig gehechte kinderen, de groep waarvan Astyanax een mooi voorbeeld is. Overigens kan de procedure op elk moment door ouder of proefleider onderbroken worden zodra de indruk bestaat dat van het kind teveel wordt gevraagd (Ainsworth et al., 1978).

Hoe komt het dat kinderen zo verschillend op het vertrek en de terugkeer van hun opvoeder reageren? De crux van de gehechtheidstheorie is de veronderstelling dat gehechtheidspatronen afhangen van de verwachtingen van het kind omtrent ondersteuning vanuit de omgeving, verwachtingen die zijn gebaseerd op de ervaringen met de opvoeders die het kind gedurende de eerste levensmaanden en -jaren heeft opgedaan. Een baby die een betrouwbare en sensitieve opvoeding heeft ervaren, verwerft een gevoel van veiligheid in relatie tot de opvoeder. Het kind ontwikkelt een mentaal model waarin de opvoeder gezien wordt als iemand die in tijden van angst en spanning niet lang op zich zal laten wachten. Tegelijkertijd ontwikkelt het kind een beeld van zichzelf als iemand die bekwaam is de omgeving naar zijn hand te zetten, en de aandacht te verkrijgen die het nodig heeft. Een baby aan wie weinig

aandacht is geschonken of die op wisselvallige wijze door de opvoeder is behandeld, zal daarentegen een angstige vorm van gehechtheid ontwikkelen, en een negatief zelfbeeld.

Onderzoek naar de geldigheid van de Strange Situation test laat zien dat het instrument onder normale condities over de tijd een stabiele uitkomst oplevert (Waters, 1978; Goossens et al., 1986). De uitkomsten van de procedure hangen samen met wat thuis is gebeurd (Ainsworth et al., 1978; Pederson et al., 1990), en op basis van de test kan gedeeltelijk worden voorspeld hoe kinderen in de peuter- en kleuterleeftijd zullen functioneren (Sroufe, 1982). Recent psychofysiologisch onderzoek laat zien dat angstig gehechte baby's een hogere hartslag variabiliteit hebben dan veilig gehechte baby's (Izard et al., 1991). Experimentele studies waarin via interventies in het gezinsleven geprobeerd wordt de gehechtheidsrelatie te veranderen, laten zien dat het meetinstrument een gevoelige registratie biedt van voorspelbare veranderingen in gehechtheid (Anisfeld et al., 1990; Lieberman et al., 1991; Van den Boom, 1988). Tenslotte hebben internationaal-vergelijkende studies uitgewezen dat de procedure in landen als Japan, Israel, Venezuela en vele andere dezelfde valide resultaten te zien geven (Van IJzendoorn & Kroonenberg, 1988).

De geldigheid van de Strange Situation test in uitéénlopende culturele situaties, wordt bijvoorbeeld geïllustreerd door de Israelische kibboetsstudie waaraan we vanuit Leiden deelnemen. De kibboets is de Israelische variant op de leef/werk commune en heeft doorgaans de omvang van een flink dorp. Er zijn twee typen kibboetsiem: in de *collectieve* kibboets slapen de baby's ook 's nachts in een gemeenschappelijke ruimte, terwijl in de *gezinsgeoriënteerde* kibboets de kinderen thuis de nacht doorbrengen. De opvoeding in een gezinsgeoriënteerde kibboets kan vergeleken worden met de opvoeding in een modern tweeverdieners-gezin waarbij de kinderen overdag in de crèche zijn. De collectieve kibboets is uniek in de Westerse wereld, en naar we aannemen sterk afwijkend van opvoedingsarrangementen zoals die in de oorspronkelijke omgeving van evolutionaire aanpassing voorkwamen. De aanwezigheid van twee typen kibboetsiem met een vergelijkbare bevolking is een natuurlijk experiment waarbij de twee soorten opvoeding kunnen worden vergeleken.

In ons onderzoek onder bijna 50 kibboetsiem bleken ouders en kinderen van de twee typen kibboetsiem niet te verschillen in temperament, biografische

achtergronden, kwaliteit van de opvoeding overdag, en een reeks andere factoren. Alleen de Strange Situation liet dramatische verschillen zien. In de gezinsgeoriënteerde kibboetsiem zijn de kinderen even vaak veilig gehecht aan hun moeder als Nederlandse of Amerikaanse kinderen die opgroeien in een normaal gezinsverband. In de collectieve kibboetsiem is meer dan de helft van de kinderen angstig gehecht. Blijkbaar is niet zozeer de dagelijkse kinderopvang buitenshuis⁶⁾ alswel het collectief slapen van de baby's schadelijk voor hun gehechtheidsrelatie met de ouders. In de collectieve kibboetsiem zijn ouders en andere opvoeders niet in staat sensitief te reageren op de baby tijdens de nacht. De Strange Situation test registreert in uitéénlopende culturele situaties het effect van opvoedingspatronen die een al te grote belasting voor de gehechtheidsrelatie vormen (Sagi, Van IJzendoorn et al., in prep.).

Ouder of kind?

In hoeverre is de kwaliteit van de gehechtheidsrelatie afhankelijk van de ouder en wat is de bijdrage van het kind zelf? Uiteraard geven beide partijen, ouder én kind, vorm aan hun relatie. Maar dit interactionele perspectief heeft nog niet de vraag overbodig gemaakt wie van beide partijen de meeste invloed heeft. Zoals we eerder zagen stelt de gehechtheidstheorie dat het kind weliswaar een genetische predispositie voor gehechtheid heeft maar dat de kwaliteit van de gehechtheid vooral wordt bepaald door de wijze waarop de ouder omgaat met het kind. Deze centrale hypothese zorgt voor de bijzondere pedagogische signatuur van de gehechtheidstheorie, die overigens met recht interdisciplinair mag worden genoemd.

Tegelijkertijd betreft het een uiterst omstreden hypothese. Ouders wijzen bijvoorbeeld op de grote persoonlijkheidsverschillen tussen de kinderen in hun gezin, en zijn geneigd deze verschillen toe te schrijven aan constitutionele oorzaken. Bij opvoedingsproblemen menen ouders nogal eens dat de opvoeding gefrustreerd werd door de inbreng van het kind. Juist als er problemen in de opvoeding rijzen is voor de ouders de verleiding groot de oorzaak eerder te zoeken bij het kind dan bij henzelf. Het kind wordt dan prikkelbaar genoemd, als huilbaby geëtiketteerd (Van den Boom, 1988), de mythe van de 'minimal brain damage' wordt van stal gehaald (Schmidt et al., 1987), of de oorzaak van de problemen wordt bij voedseladditieven gezocht

(Mattes, 1983). Zo ontstaat het beeld van de baby als een verkleinde uitgave van 'tyrannosaurus rex' (Etzel & Gewirtz, 1967) die zijn arme ouders slapeloze nachten bezorgt.

In het wetenschappelijk debat kan de theorie van het aangeboren temperament in dit opzicht worden beschouwd als de tegenhanger van de gehechtheidstheorie. Komt de baby met een moeilijk temperament ter wereld dan is volgens de temperamentstheorie een ontwikkeling in de richting van een angstige gehechtheidsrelatie nauwelijks te vermijden. Een gemakkelijk temperament zou daarentegen het ontstaan van een veilige gehechtheid stimuleren. De temperamentstheorie heeft ook op het gevaar gewezen ouders als de oorzaak van alle problemen te zien. De 'blame-the-mother' ideologie zou zelfs schadelijk zijn voor de opvoeding omdat ouders onzeker worden gemaakt (Chess, 1982; Thomas & Chess, 1977). De gehechtheidstheorie schuift de ouders inderdaad wel erg veel verantwoordelijkheid voor de relatie met het kind in de schoenen (Sroufe, 1985). Is dat terecht?

Er is een nieuwe benadering van de vraag wie van beide partijen - ouder of kind - het meest haar stempel op de gehechtheidsrelatie drukt (Van IJzendoorn, Goldberg, Kroonenberg, & Frenkel, in druk). Deze benadering die wij in Leiden in samenwerking met de psychiatrische onderzoeksafdeling van het Hospital for Sick Children in Toronto hebben uitgewerkt neemt de volgende vertaling van de vraag tot uitgangspunt: In hoeverre is een ouder in staat problemen bij het kind in termen van gehechtheid te compenseren, en in hoeverre is een kind in staat problemen van de ouder te compenseren? Concreter geformuleerd is de vraag welk kind betere emotionele ontwikkelingskansen heeft: een geestelijk of lichamelijk gehandicapt kind dat door een gezonde ouder wordt opgevoed, een gezond kind dat door een ouder met problemen wordt grootgebracht, of een gezond kind dat door een gezonde ouder wordt opgevoed. De gehechtheidstheorie laat de voorspelling toe dat een sensitieve ouder emotionele belemmeringen als gevolg van aangeboren handicaps bij het kind kan overwinnen. Degenen die een minder zware rol aan de ouders toebedelen zullen dit moeten betwijfelen, zeker als de problemen van ernstige aard zijn.

Ter beantwoording van deze vraag hebben we alle gehechtheidsstudies bij risico-gezinnen verzameld en aan een kwantitatieve her-analyse ofwel meta-analyse onderworpen. Met risico-gezinnen bedoel ik gezinnen die ofwel vanwege kenmerken van de ouders ofwel vanwege kenmerken van de baby's

het risico in zich dragen dat de gehechtheidsrelatie problematisch verloopt. Omdat verreweg de meeste gehechtheidsstudies naar risico-gezinnen in Noord-Amerika zijn verricht - 34 studies met in totaal ruim 1600 gezinnen - kozen we als controle-groep alle Noord-Amerikaanse studies naar gehechtheid in 'normale' gezinnen. Dat zijn er 21 die bijna 1600 gezinnen omvatten. De meta-analyse betrof dus ongeveer 3200 gezinnen. De risico-gezinnen werden in twee hoofdcategorieën verdeeld: 1) gezinnen waarin de risico's in eerste instantie gelegen zijn in kindproblemen, zoals bijvoorbeeld in geval van Down's syndroom, premature geboorte, doofheid en aangeboren hartafwijkingen; 2) gezinnen waarin de risico's in eerste instantie gelegen zijn in problemen bij de ouders, bijvoorbeeld door depressiviteit of schizofrenie van de moeder, of doordat het kind wordt mishandeld of verwaarloosd⁷⁾. Deze laatste subcategorie maakt duidelijk dat het niet altijd even gemakkelijk is uit te maken waar de problemen in eerste instantie liggen: bij de ouder of bij het kind. Kindermishandeling wordt ook wel opgevat als geprovoceerd door bepaalde kindkenmerken. Studies van Crittenden (1985) hebben echter uitgewezen dat kinderen die door hun ouders werden mishandeld als baby geen bijzondere, afwijkende kenmerken hadden. Uiteraard kunnen problemen bij het kind problemen bij de ouder oproepen, en ook het omgekeerde is waar. Zonder deze wederzijdse beïnvloeding en verwevenheid van problemen bij ouder en kind te ontkennen wordt hier echter de primaire bron van de problemen tot uitgangspunt genomen, zoals deze in de betrokken studies zelf is gelocaliseerd⁸⁾.

In de meta-analyse zijn de frequentie-verdelingen van angstig en veilig gehechte kinderen uit de 'normale' gezinnen gebruikt als norm waartegen de verdelingen gevonden in de studies naar risico-gezinnen zijn afgezet. Het bleek dat in gezinnen met ouderproblemen beduidend meer angstige gehechtheidsrelaties voorkomen dan in normale gezinnen. In gezinnen met kindproblemen komen angstig gehechte kinderen echter *niet* vaker voor dan in normale gezinnen. Het verschil in invloed van ouder- en kindproblemen op het al dan niet ontstaan van veilige gehechtheidsrelaties is verrassend groot. Ongeveer één derde van de probleemkinderen heeft een angstige gehechtheidsrelatie met de ouders, terwijl meer dan de helft van de probleemouders een angstige gehechtheidsrelatie met hun kinderen heeft opgebouwd. De meta-analyse suggereert dat kinderen niet bij machte zijn tegenwicht te bieden aan een tekortschietend ouderschap, maar dat ouders

wel in staat zijn de problemen van hun kinderen te compenseren, en deze probleemkinderen naar een veilige gehechtheid te begeleiden⁹⁾. Overigens hadden de betrokken studies alle betrekking op gezinnen waarin de moeders in problemen verkeerden. Ondanks het mooie voorbeeld van Hektor is de vader als mogelijke gehechtheidsfiguur helaas nog weinig onderwerp van studie geweest (Goossens & Van IJzendoorn, 1990). Het beeld van de 'alma mater' is niet alleen van toepassing op onzejarige universiteit, maar ook op de gangbare rolverdeling tussen ouders die in pedagogisch onderzoek wordt weerspiegeld.

Hoe kunnen we het opmerkelijke antwoord op onze vraag interpreteren? Ethel Portnoy heeft met literaire middelen althans een gedeelte van de verklaring tot uitdrukking gebracht: "Het ogenblik dat ik mijn pasgeboren zoon te zien kreeg werd mijn hele verhouding tot hem vastgelegd. Hij was beklemmend lelijk. Hij zag eruit als iets wat te vroeg uit het nest was gevallen... Op dat ogenblik al voelde ik mijn keel droog worden door een verlamdende, woeste liefde voor hem. Al zou geen sterveling van hem houden, ik zou van hem houden". (Portnoy et al., 1990, p.9f). Er zijn empirische aanwijzingen dat vooral de ouderlijke sensitiviteit een belangrijke rol speelt bij het ontstaan en de ontwikkeling van gehechtheid. Een sensitieve ouder is in staat signalen van de baby snel te registreren, adequaat te interpreteren, en er prompt en gepast op te reageren (Ainsworth et al., 1978). De baby wordt daarbij vanaf de geboorte gezien als een interactiepartner met eigen communicatiemiddelen en een eigen behoeft patroon. Baby's met een sensitieve ouder leren dat hun signalen adequate reacties aan de omgeving ontlokken, en dat hun behoeften serieus worden genomen. De sensitieve ouder van een gehandicapte baby leert in te spelen op de specifieke en soms sterk ingeperkte mogelijkheden van communicatie bij het kind. Ze hebben bij wijze van spreken aan een 'half woord' of gebaar genoeg. Het kind krijgt het gevoel invloed op de omgeving te kunnen uitoefenen, en op die omgeving te kunnen rekenen: zo ontwikkelt de baby een basisvertrouwen in de omgeving, én in zichzelf als een competente en invloedrijke interactiepartner. Het gezonde kind daarentegen is niet opgewassen tegen het gepreoccupeerde of wisselvallige optreden van een depressieve of anderszins in problemen verkerende ouder die bij tijd en wijle meer gericht is op zichzelf dan op de omgeving, in casu het kind. Het opgroeiende kind kan daardoor het gevoel

ontwikkelen niet goed begrepen te worden door de omgeving en de opvoeder niet echt te kunnen vertrouwen. In deze zin is de baby overgeleverd aan zijn ouders. Hoewel de ontwikkelingspsychologie gedurende de laatste twintig jaar een indrukwekkende reeks competenties bij baby's van zeer jonge leeftijd heeft ontdekt, blijven ze uiteindelijk de hulpeloze wezens die van oudsher in de pedagogiek zijn beschreven. Omdat ouders de mogelijkheid hebben de problemen van hun jonge kinderen te hanteren - en niet omgekeerd - zijn ze als eerste verantwoordelijk voor de ontwikkeling van de gehechtheidsrelatie met het kind, ook wanneer dit problemen of tekorten vertoont¹⁰⁾.

Tot slot: intergenerationele overdracht

Een tweede onderzoekslijn ondersteunt de resultaten van onze meta-analyse. Het betreft onderzoek naar intergenerationele overdracht van gehechtheid waaraan we ook vanuit Leiden werken. Ouders voeden niet alleen op maar hebben zelf ook een opvoeding achter de rug. Iedere ouder heeft destijds als kind intense ervaringen met gehechtheid opgedaan in het eigen gezin. Deze ervaringen kunnen positief of negatief zijn geweest, en als volwassenen kunnen ouders er met een zekere distantie en reflectie op terugkijken of er nog door gepreoccupeerd zijn. In studies naar intergenerationele overdracht van gehechtheid staat de vraag centraal in hoeverre de gehechtheidsgeschiedenis van de ouder de gehechtheidsrelatie met het kind bepaalt. Zo zijn er empirische aanwijzingen dat mensen die in hun kinderjaren zijn mishandeld of verwaarloosd, zelf als ouder eerder tot mishandeling of verwaarlozing van hun eigen kinderen overgaan. Dit is ook bij dieren het geval. De eerder besproken rhesusaapjes van Harlow bleken als volwassen apen volstrekt gestoorde 'opvoeders' te zijn. Maar ook minder extreme opvoedingspatronen lijken zich over generaties heen voort te zetten (Van IJzendoorn, in druk). Het empirisch bewijsmateriaal is nog ontoereikend voor definitieve conclusies. Wel kan worden vastgesteld dat indien ouders - en niet de kinderen - het zwaarste stempel op ontstaan en ontwikkeling van gehechtheid drukken, biografische achtergronden en persoonlijkheidskenmerken van die ouders een belangrijk onderwerp van pedagogische studie behoren te zijn¹¹⁾. Door onderzoek naar gehechtheidsbiografische achtergronden van ouders hopen we meer te weten te komen over wat ouders

beweegt in hun omgang met kinderen. Want hoewel ouders verantwoordelijk zijn voor het emotionele welbevinden van hun kinderen, vormen ze de onvermijdelijke erfgenamen van eerdere generaties.

Noten

Ik ben de volgende personen erkentelijk voor hun commentaar bij een eerdere versie van deze oratie: Bert Aldenkamp, Marian Bakermans-Kranenburg, Jeanet Bus, Manuela du Bois-Reymond, Cor Lammers, Carlo Schuengel en Tom van der Voort.

- 1) Lohmann (1988) geeft een wat andere interpretatie van dezelfde scène, die overigens niet strijdig is met de onze. Vergelijk ook Krueger (1970) en Deissmann-Merten (1986).
- 2) Ben-David (1971) wijst erop dat de Tweede Wereldoorlog ook een stimulans betekende voor bepaalde takken van de natuurwetenschappen.
- 3) Het is opvallend hoezeer de toenmalige psychoanalyse en leertheorie in dit opzicht vergelijkbaar waren - ondanks de enorme verschillen op tal van andere punten. Overigens wordt in de gehechtheidstheorie niet ontkend dat voeding een rol speelt in de gehechtheidsrelatie: het voeden kan een vorm van interactie stimuleren die een veilige gehechtheid bevordert of juist tegengaat. Gehechtheid is echter geen afgeleide van voeding.
- 4) Harlow's experimenten zijn van groot historisch belang voor de gehechtheidstheorie in haar concurrentie-strijd met de leertheorie. Er kunnen uiteraard vraagtekens worden geplaatst bij de ethische toelaatbaarheid van dergelijke experimenten.
- 5) Bowlby (1969) besteedt hieraan veel aandacht, mede geïnspireerd door persoon en werk van Hinde (1970). Reite & Capitanio (1985) menen dat er aanwijzingen bestaan voor een neuro-anatomisch substraat van de neiging gehecht te raken. Overigens is de biologische functie die Bowlby aan gehechtheid toekent nog onderwerp van discussie.
- 6) Hierbij moeten we aantekenen dat de kwaliteit van de kinderopvang in kibboetsiem over het algemeen goed is: de beroepsopvoeders ('metaplot') vormen stabiele gehechtheidsfiguren voor de kinderen gedurende de gehele voorschoolse fase. In Nederland wordt in de meeste kinderdagverblijven van leidster en groep gewisseld als de kinderen 1.5 jaar zijn: ze worden dus al snel met verlies van een gehechtheidsfiguur geconfronteerd. Ook blijft in de kibboetsiem de groep kinderen relatief stabiel: in Nederland komt het regelmatig voor dat crèche-leidsters met meer dan 50 kinderen per week moeten interacteren omdat de groepen steeds wisselen van samenstelling (Pelzer & Miedema, 1990).
- 7) De equivalentie van kind- en ouderproblemen is van belang voor de vergelijking van gehechtheidsverdelingen. In beide gevallen betreft het problemen die de communicatie tussen ouder en kind meer of minder ernstig kunnen verstoren; bij kinderen is dit veelal het gevolg van fysieke handicaps, terwijl bij ouders psychische belemmeringen voorop staan. Omdat gehechtheid is gebaseerd op communicatie is een dergelijke vergelijking

correct. Daarnaast wordt verondersteld dat psychische problemen van ouders zoals depressiviteit een fysieke basis hebben.

- 8) In de meta-analyse is ook een klein aantal studies in een derde categorie - 'overige' - ondergebracht omdat het onderzoeksverslag niet duidelijk maakte of het een ouderdanwel kindprobleem betrof (Van IJendoorn et al., in druk).
- 9) Elders maken we ook een analyse van een beperkt aantal studies waarin de categorie 'gedesorganiseerd' gehechte kinderen is geëvalueerd (Van IJendoorn et al., in druk). Deze analyse laat zien dat de verschillen tussen kind- en ouderproblemen nog steeds duidelijk aanwezig zijn, maar toch wat minder groot worden.
- 10) De generalisatie van gezinnen met problemen naar 'normale' gezinnen met alledaagse opvoedingsproblemen is niet zonder meer geoorloofd. Het is echter onwaarschijnlijk dat ouders wel in staat zouden zijn te compenseren voor ernstige communicatieve handicaps bij het kind (bijvoorbeeld doofheid), maar niet voor relatief bescheiden problemen in de interactie als gevolg van een wat moeilijker temperament.
- 11) De kibboetsstudie laat zien dat de historisch gegroeide maatschappelijke context van de opvoeding niet altijd voldoende ruimte biedt voor een doorslaggevend ouderlijk stempel op de gehechtheidsrelatie met het kind; integendeel, soms is deze context een strak keurslijf dat scheefgroei stimuleert tegen het streven van de opvoeders in. Dat zal bijvoorbeeld ook in tijden van oorlog, hongersnood, en andere vormen van collectieve ellende het geval zijn. Uiteraard veronderstellen we niet dat in dergelijke situaties onverkort sprake is van intergenerationele overdracht van gehechtheid.

Referenties

- Ainsworth, M.D.S., Blehar, M.C., Waters, E., & Wall, S. (1978). *Patterns of attachment. A psychological study of the Strange Situation*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Anisfeld, E., Casper, V., Nozyce, M., & Cunningham, N. (1990). Does infant carrying promote attachment? An experimental study of the effects of increased physical contact on the development of attachment. *Child Development*, 61, 1617-1627.
- Ariès, Ph. (1962). *Centuries of childhood: A social history of family life*. London: Cape.
- Beenakker, J.J.M. (1988). *Gassen met roterende moleculen. Een kwart eeuw natuurkundig onderzoek*. Rede ter gelegenheid van de 413e Dies Natalis. Leiden: Universitaire Pers.
- Ben-David, J. (1971). *The scientist's role in society. A comparative study*. Englewood Cliffs; NJ: Prentice-Hall.
- Bowlby, J. (1951). *Maternal care and mental health*. Geneva: WHO.
- Bowlby, J. (1969). *Attachment and loss. Vol. 1: Attachment*. New York: Basic Books.
- Bowlby, J. (1973). *Attachment and Loss. Vol 2: Separation: Anxiety and Anger*. New York: Basic Books.
- Bowlby, J. (1975). *Attachment and loss. Volume III: Loss, sadness and depression*. Harmondsworth: Penguin.
- Cairns, R.B. (1966). Attachment behavior of mammals. *Psychological Review*, 73, 409-426.
- Carpenter, G. (1975). Mother's face and the newborn. In R. Lewin (ed.), *Child alive* (pp.126-136). London: Temple Smiths.
- Chess, S. (1982). The "blame the mother" ideology. *International Journal of Mental Health*, 11, 95-107.
- Crittenden, P.M. (1985). Maltreated infants: Vulnerability and resilience. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 26, 85-96.
- Deissmann-Merten, M. (1986). Zur Sozialgeschichte des Kindheit. In S. Martin & A. Nitschke (eds.), *Zur Sozialgeschichte der Kindheit* (pp.267-316). Freiburg: Verlag Karl Aber.
- Etzel, B.C., & Gewirtz, J.L. (1967). Experimental modification of caretaker maintained high-rate operant crying in a 6- and a 20-week-old infant (infants tyrannotearus): Extinction

of crying with reinforcement of eye contact and smiling. *Journal of Experimental Child Psychology*, 5, 303-317.

Fagin, C.M.R.N. (1966). *The effects of maternal attendance during hospitalization on the post-hospital behavior of young children: A comparative study*. Philadelphia: F.A. Davis.

Freud, A., & Burlingham, D. (1974). *Infants without families and reports on the Hampstead Nurseries 1939-1945*. London: The Hogarth Press.

Goossens, F.A., & Van IJzendoorn, M.H. (1990). Quality of infants' attachment to professional caregivers: Relation to infant-parent attachment and day-care characteristics. *Child Development*, 61, 832-837.

Goossens, F.A., Van IJzendoorn, M.H., Tavecchio, L.W.C. & Kroonenberg, P.M. (1986). Stability of attachment across time and context in a Dutch sample. *Psychological Reports*, 58, 23-32.

Harlow, H.F., (1958). The nature of love. *American Psychologist*, 13, 673-685.

Hinde, R.A. (1970). *Animal behaviour: A synthesis of ethology and comparative psychology*. Second edition. New York: McGraw-Hill.

Izard, C.E., Porges, S.W., Simons, R.F., Haynes, O.M., Hyde, C.H., Parisi, M., & Cohen, B. (1991). Infant cardiac activity: Developmental changes and relations with attachment. *Developmental Psychology*, 27, 432-439.

Krueger, I. (1970). *Illustrierte Ausgaben von Homers Ilias und Odyssee vom 16. bis ins 20. Jahrhundert*. Tübingen: Eberhard-Karls-Universität (Dissertation).

Lieberman, A.F., Weston, D.R., & Pawl, J.H. (1991). Preventive intervention and outcome with anxiously attached dyads. *Child Development*, 62, 199-209.

Lohmann, D. (1988). *Die Andromache-Szenen der Ilias. Ansätze und Methoden der Homer-Interpretation*. Hildesheim: Olms Verlag.

Mattes, J.A. (1983). The Feingold diet: A current reappraisal. *Journal of Learning Disabilities*, 16, 319-323.

Pederson, D.R., Moran, G., Sitko, C., Campbell, K., Ghesquire, K., & Acton, H. (1990). Maternal sensitivity and the security of infant-mother attachment: A Q-sort study. *Child Development*, 61, 1974-1983.

Pelzer, A., & Miedema, N. (1990). *Kinderopvang in Nederland. De FNV-enquête*. Amsterdam: Mets.

- Portnoy, E. et al. (1990). *Over kinderen*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Reite, M., & Capitanio, J.P. (1985). On the nature of social separation and social attachment. In M. Reite & T. Field (Eds.), *The psychobiology of attachment and separation* (pp. 223-258). Orlando: Academic Press.
- Thomas, A., & Chess, S. (1977). *Temperament and development*. New York: Brunner/Mazel.
- Sagi, A., Van IJzendoorn, M.H., Aviezer, O., Donnell, F., & Mayseless, O. (in prep.). *Sleeping out of home in a kibbutz communal arrangement: It makes a difference for infant-mother attachment*. Haifa: University of Haifa. Department of Psychology.
- Schmidt, M.H., Esser, G., Allehoff, W., Geisel, B., Laucht, M., & Woerner, W. (1987). Evaluating the significance of minimal brain dysfunction: Results of an epidemiological study. *Journal of Child Psychology and Psychiatry and Allied Disciplines*, 28, 803-821.
- Shorter, E. (1975). *The making of the modern family*. New York: Basic Books.
- Sroufe, L.A. (1982). Infant-caregiver attachment and patterns of adaptation in pre-school: The roots of maladaptation and competence. In M. Perlmuter (Ed.), *Minnesota Symposium in Child Psychology, Volume 16*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Sroufe, L.A. (1985). Attachment classification from the perspective of infant-caregiver relationships and infant temperament. *Child Development*, 56, 1-14.
- Sroufe, L.A., Fox, N., & Pancake, V. (1983). Attachment and dependency in developmental perspective. *Child Development*, 54, 1615-1627.
- Vanden Boom, D. (1988). *Neonatal irritability and the development of attachment: observation and intervention*. Niet gepubliceerde dissertatie. Leiden: Rijksuniversiteit.
- Van IJzendoorn, M.H. (in druk). Intergenerational transmission of parenting: A review of studies in non-clinical populations. *Developmental Review*.
- Van IJzendoorn, M.H., & Kroonenberg, P.M. (1988). Cross-cultural patterns of attachment. A meta-analysis of the Strange Situation. *Child Development*, 59, 147-156.
- Van IJzendoorn, M.H., Goldberg, S., Kroonenberg, P.M., & Frenkel, O. (in druk). The relative effects of maternal and child problems on quality of attachment: A meta-analysis of attachment in clinical samples. *Child Development*, 63.
- Waters, E., (1978). The reliability and stability of individual differences in infant-mother attachment. *Child Development*, 39, 483-494.